

PALEOGRAFIJA: ena od temeljnih pomožnih ved, ki s svojimi ugotovitvami omogoča nadaljne interpretacije teksta. Proučuje poreklo in razvoj starih pisav --> razvidno iz imena (star + pisati). V 17.st. (ko skoraj vse ti. zgodovinske vede začnejo postavljati temelje) se iz pojma diplomatike izvila paleografija --> zapisi na mehkih materialih, po katerih se piše (papirus, pergament, papir). Istočasno pa se uveljavijo tudi vede, ki proučujejo zapise na trdih materialih --> zapise se klesa, izdolbe... (kasneje se pisave na trdih materialih začne razlikovat od ostalih). Paleografija se omeji na papirus, papir in pergament. Ta omejitev velja še danes.

Paleografija uči brati stare pisave --> določa pravila prepisovanja, kraj in starost rokopisa in ugotavlja morebitne napake, ki so nastale pri pisanju ali prepisovanju teksta. Novejša gledanja ji pripisujejo pomen pri kulturni zgodovini, kontinuiteta, pojasnjevanju stikov kultur, kontinuiteta... V srednjem veku še ni bilo pogojev za njen nastanek --> prepisovalci starih tekstov jih istočasno ponarejajo in te pisave morajo obvladati (menihi v javnih službah, učitelji, študentje, pisarji v uradih...) --> prebrali so staro pisavo, izjavili, da jo razumejo, prepisali in potrdili prepis. Stare pisave že v srednjem veku označujejo kot stare, imenujejo jih tudi z posebnimi termini. Poznajo več vrst starih pisav (galika, beneventana(?),...).

Sistematično se je pisave prepisovalo od 17.st. dalje --> diplomatične vojne --> ponovno uveljavljeni stari privilegiji francoskih benediktincev --> se zavedali, da vse srednjeveške pisave niso živele naenkrat in po vsej Evropi, temveč le v posameznih pasovih ter so sčasoma zamrle ali se razvile v neko drugo. Ukvarjajo se z zunanjimi elementi zapisov.

V 18.st. se postavi teza, da je šlo pri razvoju starih pisav za kontinuiran proces --> mlajše pisave derivat ene same --> rimske pisave; ne pa derivati petih osnovnih nacionalnih pisav. > Teza o stalnem spreminjanju enega osnovnega tipa pisave. Spreminjanje po Evropi pa ni bilo istočasno. V 19. st. se povsod po Evropi paleografija uveljavi kot ena od dveh na katedrah za zgodovino ali filologijo (?). Pričnjo se veliki projekti izdajanja virov za zgodovino (Monumenta Germanica Historica).

Raziskovalci so ugotovili, da morajo znanje paleografije postavljati na višji nivo --> arhivske

oz. paleografske šole (Dunaj, Praga, Rim, Vatikan, Pariz...). Na teh šolah se je proučevala kot znanstvena in ne le kot uporabna veda. Obstajajo še danes. Danes paleografija obstaja kot neke vrste posebna veda na večini univerz s študijem zgodovine.

Materiali in oblike zapisov:

Poznavanje lastnosti in razširjenosti materialov je pomembno za datiranje rokopisov. Od kvalitete je odvisen način pisanja. Nekateri materiali so bili lastni le posameznim regijam :

Indija (čas Aleksandra Velikega) – palmovi listi; Egipt – trakovi na mumijah; Babilonci in Asirci – glinaste ploščice; tudi kasneje so pomembnejše tekste klesali; na V – zapisi v freska tehniki; zlate in srednje plošče; Rimljani – bronaste in svinčene plošče, grafiti iz katakomb; Rusija – notranja stran lubja;

ANTIKA

Voščene tablice: v uporabi do novega veka, ponekod celo do 19.st.; lesena plošča z dvignjenim robom na kateri je stopljen čebelji vosek; grebemo s posebnim pisalom; ko zapisa ne potrebujemo več, vosek zgladimo; omogočajo hitrejše pisanje in povezovanje črk --> prispeva k razvoju pisave; primerno za dopisovanje; pri daljšem tekstu so tablice povezane: diptih (kasneje uporabljamo za platnice kodeksov), triptih, poliptih...., kodeks; daljše pogodbe zvezane in pečatene; uporabljeno za vsakodnevno pisanje, pogosta arheološka najdba, pogosto upodobljene; pisava na ohranjenih (1. in 2.st) je stara rimska kurziva --> kljub stoletni razliki se skoraj ne razlikuje; v Rimu se istočasno piše tudi na lesene tablice, na obrobju imperija se pojavljajo lesene tablice (Anglija); v srednjem veku so jih učenci uporabljali za učenje pisave in računanje ter pisatelji za svoje koncepte

Najpomembnejši antični material za pisanje pa je bil papirus (rastlina z Nila) --> začetek zgodovine knjige.; nad izdelavo papirusa je imel monopol Egipt --> glavni trg je bil v Aleksandriji, v Rimu le skladišče in dokončna izdelava; navadno v obliki zvitka (volumen,...); izdelano iz vsestransko uporabne rastline (cvetovi za okras, stebela za pletenje, korenina za kurjavo, oglje za črnilo, za papir uporabljen stržen); za lepljenje papirusovih trakov so uporabljali lepilo iz moke, osnovni list so nato obrezali, zlepili in zložili; KARTA je stran papirusa, na kateri trakovi tečejo vodoravno, namenjena za pisanje; v rimski dobi so poznali več tipov papirusa, imenovali so se po delavnicah, najslabša kakovost se uporablja za zavijanje blaga; začetek zvitka se je imenoval protokulus, zaključek pa eshatolon; tekst je navadno tekkel v večih stolpcih, širokih ok. 30 cm, dolg pa je bil tudi po več metrov-->zato so ga zavili na palčko-->dodatno povezan z vrstico in shranjen v škatlico --> na vrhu je oznaka vsebine (indeks); po pričevanjih naj bi se zapise dalo sprati in nato na

papirus ponovno pisati; v 2. st. ga uporabljajo egipčanski kristjani; na V ga v 4. st. izpodrine pergament (bolj obstojen na vlagi); na Z ga uporabljajo še v zgodnjem srednjem veku --> listine merovinških kraljev do konca 7.st.--> papeška pisarna ga za listine uporablja do 5.st. (krščanski kodeksi); na zaton vpliva tudi izsuševanje močvirij v Egiptu (močvirja so pogoj za gojenje) in ostrejša klima na Z; v srednjem veku so skušali uvesti gojenje na Siciliji (Friderik II.) --> poiskus ni uspel; ime preide na papir (prav tako pride iz V)

Pergament: pojavi se v pozni antiki kot prevladujoč; karta(?) pergamena; prej poznali Egipčani (v 2. tisočletju pr.n.št.); prišlo je do uporabe živalske kože v pisalne namene; ime dobi po mestu Pergamonu (zgodba antičnih piscev: rivalstvo med Aleksandrijo (Ptolomej) in Pergamonom), ki v tem času postane središče proizvodnje pergamenta; v Rimu 1.st.n.št. --> napisano naj bi bilo veliko število literarnih del; od 4.st. dalje zamenjuje papirus --> nanj je lažje pisati (gladkost materiala), možnost pisanja na obeh straneh, ima enotno homogeno strukturo; je obstojnejši od papirusa, vendar mnogo dražji; poznoantični sarkofagi iz 4.st.--> Kristus z zvitkom v roki, kasneje pa ima v roki kodeks; vodilno vlogona Z prevzame v 8.st. --> tudi v posvetnih pisarnah; način izdelave:živalsko kožo namočijo v apneno vodo, jo gladijo do čistoče, napnejo v okvir in jo posušijo, nadaljna obdelava pa je različna; način izdelave ostaja enak še danes; antični pergament je bil zelo fin (tenak, bel) --> izdelano iz ovčje kože; italijanski pergament iz poznega srednjega veka --> izdelan iz kozjih kož, prevlečen s kreda; irci in anglosasi uporabljajo močnejšo kožo teličkov --> ne tako fin pergament; v poznem srednjem veku se uveljavi koža nerojenih jagnjet; kvaliteta pergamenta in izbor materiala za zapis sta odvisna od skriptorija (pergament izdelali sami): severnjaški - pergament (navadno bolj grob, temnejši --> karta tevtonika), južnjaški pergament (bolj fin, bolj bel); glavna pomankljivost: velik strošek --> za izdelavo nekega kodeksa na Irskem iz 7.st. (?) uporabljenih 500 kož; pergament je bil tržno blago; pisalo se je dvostransko in tudi po robovih; za barvanje papirusa so uporabljali purpur (papirus ni bilo mogoče trajno obarvati) iz neke vrste morskih polžev; obarvan pergament je bil na Z uporabljen le izjemoma; možno tudi izbrisanje teksta (možno tudi večkrat) --> pranje-->palimfest; na ta način so obdelali zastarele zapise (jezik, reforme...); možnost branja palimfestov je odvisna od prvotnega črnila, načina odstranitve in kemičnih sredstev (v 19.st. so kemikalije uničevale zapise); danes se za branje palimfestov uporablja ultravijolična osvetlitev in druga računalniška tehnologija; najpogostejši so do 8., 9.st.--> predvsem so palimfeste uporabljali Irci oz. njihovi menihi; v srednjem veku je pergamentni kodeks omogočal okraševanje teksta s miniaturami in razkošnimi inicialkami. - - - Prvič inicialke srečamo v pozni

antiki--> označujejo začetke poglavij. Sprva so prevladovali geometrijski liki, nato pa živalski elementi. Najbolj znani krasitelji so Irci. V karolinški dobi se pojavijo tudi antropomorfni liki.;Pergament se kot izključni material uporablja do konca 14.st. V novem veku so na pergamentu le listine --> zapisi s trajno vrednostjo; vsakdanje akte se piše na papir.

Papir: antika ga ni poznala;druga imena za papir: varak, kahit (arab.), karta papiri, karta bambicijana, kutunea (lat.); na Z se pojavi šele v 13.st; orientalni material, proizvodnjo iznašli Kitajci (2.st.), surovine rastlinskega porekla; od 4.st. so rastlinskim surovinam dodajali odpadne lanene tkanine--> dosežena večja prožnost, elastičnost; l.751 se do skrivnosti dokopljejo Perzijci (porazijo Kitajce, bitka pri Samarkantu) → sčasoma osvoji ves arabski svet→ v 12.st. papirni mlini (proizvodnja papirusa); proizvodnja v krščanskem delu v 13.st. (sprva v krščanskem delu Španije in v Italiji); V 2.pol 14.st. → posamezni napisi na SLO izčrpani še danes; Papeška pisarna papir začne uporabljati l.1306 za registre; Najstarejša listina l.1109 na dvoru kraljice Adelajde; Dovoljevali le za manj pomembne vrste zapisov; papir ni trajno obstojen; prva listina pri nas iz 13.st, l. 1318(?) prvi mlin v Čedadu, pri nas do 2.pol.16.st. ni znan noben papirni mlin → uvoz iz Italije; L.1579 Jan Khisel postavi tak obrat v Fužinah pri Ljubljani → papirnica Vevče; l.1669(?) obrat v ljubljanskem predmestju, v istem času v bližini Vipave; v 18.st. obrati v Radečah, Žužemberku...; O starejših mlinih pisal Jože Solej (ZČ, letnik 8,9,12); pergament je bil še dolgo edini dovoljeni material, bil pa je predrag za množični tisk in ga je bilo težko pridobivati; najstarejši papir je bil debel in mehak; ok.l.1300 navada, da papir vsebuje vodni znak (na celulozo položijo znak iz žice) papirmičarja oz. tovarne; teh znakov je znanih na tisoče → omogočajo izvor papirja in posredno datiranje teksta; zaradi izrabe so vodni znaki z leti deformirali (znani sta dve temeljni zbirki vodnih znakov avtorjev C. Brike in Piccard; za naše kraje pomebno delo avtorja Košine(?));Vladimir Mosiži: vodni znakovi 13 i 14 vjeka.

Črnilo

Antika je poznala več vrst črnila (nekatera na osnovi saj, druga na osnovi železne gajice – razgrize papir). Črnilo rokopisov (barva) je bila odvisna od izdelovalca → od pozne antike dalje ima vsak sam svoj recept za črnilo. Barve črnila niso bile enake (popravki z drugo tinto, število pisarjev...). Že v 8.st. so poznali rumenkaste, rujavkaste in sive barve črnila. Kasneje so železni gajici dodajali vino, kis,...→ temnejša barva. Že v antiki so uporabljali zlato in srebrno tinto → to prevzame krščanstvo. Za pisanje so v antiki služila presekana votla trstika – KALAMUS, ki se ohrani še v

srednjem veku. Drugje uporabljajo ptičja peresa (debelejša poteza zapisa). V 18. in 19.st. se uveljavijo kovinska peresa (spremenjen način pisave).

V srednjem veku je bila osnovna oprema vsakega pisarja: eno ali več peres, kreda za beljenje pergamenta, 2×kamen imenovan plovec, najmanj 2 roga za črnilo, oster nož, britev za radiranje pergamenta, ravnilo, šilo in šestilo za oblikovanje strani, svinec za izdelovanje črt ter očala.

Tehnika pisanja in prepisovanja

Antika: pisar je navadno imel material na kolenih. Srednji vek: uveljavi se nagnjen pult. Roke pri kaligrafskem pisanju: trije prsti držijo pero (dva sta skrčena), teža pa sloni na mazincu – način pisanja do 16.st.

Učna doba za pisarja: dolga; najprej obvladanje alfabeta; poučitev v okrajševanju (obvladovanje kratic in strokovne terminologije); neosebna pisava → vsi pišejo enako; karolinški pisar moral obvladati vsaj 4 pisave (črke + strukturo črk + povezavo med črkami...); v srednjem veku so poznali več pisav → ponarejanje; v srednjem veku so si umislili svoje pisarje in jim tekst narekovali; od 6. do 12.st. je večina pisanja nastala v samostanih → pismenstvo se ohrani v največji meri; vsak samostan je imel svoj skriptorij (oblikovanje knjižnice, izdelava svojega sloga, izdelava knjig za zunanje naročnike za denar); povprečna dolžina delovanja pisarja do 20 let, redki pisarji dejavni do 50 let; prepisovanje ene same knjige lahko vodja zaupal večim pisarjem (izdelava večih izvodov); v poznem srednjem veku so pri izdelavi rokopisa udeleženi: menihi, nune, kleriki, duhovniki, župniki, javni notarji, prepisovalske delavnice, učitelji, študentje...; univerze v Parizu, Bologni, Neaplju... → imajo razširjeno mrežo skript pri uradnikih, ki en izvod zaupajo v prepisovanje profesionalnim pisarjem, cena pa je odvisna od števila pol; hkrati pa študentje sami prepisujejo skripte (oz. učno gradivo in učbenike).

KRATICE

Nastale so zaradi potrebe po varčevanju s časom in materialom. Pisarjem še danes olajšujejo delo, metem ko ga bralcem otežijo. Že v antiki so bile znane zbirke kratic → predvsem iz pravnih del. Kasneje so jih prevzeli srednjeveški pisarji. V antiki so uporabljali več kot tri tisoč kratic in tako je lahko prihajalo do napačnih tolmačenj. Okoli 418 jih je rimski senat prepovedal. Po 17.st. (sistematična uporaba kratic) so nastajali priročniki za razlago srednjeveških kratic. Od 18.st. dalje so kratice sistematično urejevali.

Najbolj razširjena skupina kratic, ki je bila v rabi od antike do novega veka so t.i. sveta imena (prišla v lat. tekste iz grških antičnih del).

Gre za sistem kratic (kontrakcija), kjer je uporabljen le začetni in končni del besede:

- \overline{DS} (desus) - SCS (sanctus), SCA
- \overline{XPS} (Kristus) - CLRS (clericus)
- \overline{SPS} (spiritus) - EPS (episcopus)
- DNS, DMS (dominus) - PBR (presbiter)

\overline{gd} → guod \overline{e} → est

Če gre za sklonne z drugačnimi kraticami DNS → DNO (v bistvu se menja le S). Te kratice hitro pridejo tudi v profane (posvetne) tekste.

Te kratice so nastale na osnovi židovske tradicije (da naj bi se božje imene izgovarjalo brez potrebe).

V rimski dobi so sistematizirali več skupin (oblik) kratic:

1. skupina: konec besede je končnica __US → __m' (mus)
2. skupina: kontrakcije; upoštevan je le začetek in konec besede
m
3. skupina: zadnja okrajšana črka __a (am) (varčevanje s prostorom)
4. skupina: zlogi besede, ki se pojavljajo pogosto __ (opomba 1) → (vel)
5. skupina: začetek s q npr. q; → (quo) ali q:
6. skupina: kratice posameznih črk (uporabljene za posebna imena) npr. A. (Augustus), C. (Gneus)
7. skupina: posebna oblika (ligatura): črke ne manjkajo, temveč so napisane na drugačen način (opomba 2)
 - inferirane črke (konzul) (opomba 3)
 - prepletene črke V V → VV → W (do te oblike pride v 12.st.) preplet dveh črk (v germanskih jezikih v sr. veku (Sasi...))
 - končni zlog: (opomba 4)
 - zveze črk: Æ, (opomba 5)
8. skupina: „tirorske note” → prava rimska stenografija, iznašel naj bi jih Ciceronov suženj Tiro. Zbrane so v raznih priročnikih. Vsaka beseda sestoji iz glavnega (prvi del besede) in pomožnega (zaključni del) znaka. Del tirolskih notic se ohrani še v srednjem veku:
autem contra tesse esh et etiam
eius

V srednjem veku so temeljile na antični dediščini, dodane pa so jim bile nove variante. V 13.st. pride do buma nacionalnih jezikov v pisanju. Nekaterih kratic niso mogli več uporabljati.

Do 8.st. so bile kratice v zapisih relativno redke: bolj ko neka pisava teži k popolnosti, manj kratic uporablja. Sprva je pisava lepa, kasneje pa se znotraj pisave razvije podtip pisave (ni več lepa). Začetki pisav so vedno lepi, kasneje pa ta postane nečitljiva. KURZIVNA pisava je hitra, nepravilna pisava.

Kratice so se še posebej namnožile v 12. in 13.st., ko je potreba po vsakdanjih zapisih (gospodarsko poslovanje) botrovala k temu, da so pisali vedno širši sloji ljudi. Vedno več se je okrajševalo. To se dogaja z razvojem evropske družbe.

Profesionalni pisarji so se v srednjem veku vadili v kaligrafiji, pa tudi v hitrostnem pisanju.

Od 12.st. dalje (s pojavom univerz) se pojavijo specifične kratice, lastne posameznim vedam. Zelo so se razširile suspenzije → sistem reševanja (od neke besede so se ohranili predvsem soglasniki, samoglasniki so izpuščeni. Znotraj suspenzij je bilo več skupin, ki so uporabljale

pomožna znamenja (pike, podpičja...):

- .I. → id est - .m. (.n.?) → enim - C → coñ - e → est̄ - n → noṽo - s → smu

Pogosto so okrajševali zadnji zlog:

- que - bus - i; oz. i: /h (del črke se prečrta) = haec
- Q (orum), nekateri končni zlog, pogosto v gotici; repek je prečrtan

V latinščini so se za množino uporabljali:

- $\bar{i}mp$ → imperator - $\bar{i}m\bar{p}p$ → imperatores - $\bar{i}m\bar{p}pp$ → trije imperatorji - A → Augustus

- AA → več Avgustov

Veliko je bilo suspenzij, ki so nastale tako, da so obdržali le vsak začetni zlog v besedi:

- HRD → herdes (dediči) - PP → papa (papež) - QD → quiden
-DR → dicitur

Pri suspenzijah je bilo okrajševalno znamenje vodoravna črtica. V srednjem veku pa se je spremenila v zanko npr: (opomba 7)

Poznamo dve skupini srednjeveških kratic kontrakcije:

- čista kontrakcija (ohranjena prva in zadnja črka)
- mešana kontrakcija (če je vmes še kakšna črka)

Okrajševalna znamenja: . , - , ~ , ...

V srednjem veku so namesto pik na obeh straneh uporabljali apostrof.

V 10.st.: (opomba 8) (konec besede na UR); pogosto znamenje

Če je nad vokalom bila valovita, vodoravna ali pokončna črtica, je to navadno pomenilo manjkajoči zlog, ki je vseboval črko R.

Pogoste kratice so bile tudi nadpisane črke: - n^o (nodro(?)) - u^o (uero(?))

- P (per) — - P(pro) / - P(prae) —

INTERPUNKCIJA

Že v antiki so za lažjo berljivost med besede postavljali . , vendar se to ni obdržalo. Do 19.st. so pisave brez interpunkcije.

Od antike dalje so pike na:

- osnovni liniji: A .
- na zgornji liniji: A ¨ (samo ena pika)
- na sredini: A ·

Pomen teh znakov ni vedno jasen (ni enotnosti).

Zlasti teološka (liturgična) dela so znamenja morala oblikovati, da je bil bralec vnaprej opozorjen, kdaj dvigniti glas. Zato so poleg pik začeli pisati tudi majhne črtice: / .j. ali /:j . V posameznih religijah so začeli izmišljati še nova znamenja.

ŠTEVILKE

RIMSKE ŠTEVILKE

Prva znamenja so bile v bistvu kratice (nekatero še starejše od latinskih pisav). Osnovni znaki so bili:

I → izprožen prst, V → dlan, X → dve dlani

So posledica štetja na prste, kasneje Rimljani prevzamejo od Grkov številke za 100, 1000 in 50.

100 = ~ → C, 1000 = φ → (I) → (opomba 9) → M, 50 = L, 500 = (opomba 10) (I) → I) →

D

Za številke so ponavadi uporabljali vsaj vodoravno črtico, za milijon npr. M (zelo redko)

400 = CD ali CCCC; 4 = IIII → IV (danes)

pa zaradi lažje izgovorjave dodajajo vokale (Be, Ce,...).

Najstarejši zapis 6., 5. st.pr.n.št. v gustrakadomu je na „črnem kamnu” (najden l.1899).

Pisava se je najprej pojavila na kamnitih spomenikih. Latinska pisava se že v antiki (od 2.st. naprej) deli na dva osnovna tipa:

1. majuskula \overline{AB}
2. štiri linijski sistem = minuskula (posamezne črke prekoračijo eno ali več linij → male tiskane črke)

Deli se tudi na:

1. knjižna pisava (medseboj se križata, istočasna uporaba, mešanje)
2. kurzivna pisava (navadno samo minuskula); črke samo povezane

Knjižne pisave so starejše (svečan izgled, pravilne, lepe, gre bolj za risanje kot za pisanje) od kurzivne, razvile so se iz epigrafskih variant (spomeniki). Na knjižno pisavo se v 15. st. opre tudi tisk. Je bolj konzervativna, malo se spreminja → težje datiranje.

Kurzivna pisava se oblikuje, ko neko civilizacija doseže splošno stopnjo pismenosti v sred. smislu. Težišče je hitrost in varčevanje s prostorom (pergament). Kurzivne pisave se piše v enem zamahu. Prav tu je najprej opazna sprememba stila → vpliv na knjižno in potem spet na kurzivno pisavo.

Z uvedbo tiska se proces vplivanja prekine, kurziva se takrat najbolj razvije (spremembe), knjižna pisava pa zamre. Kurziva ni zamrla vse do danes. V 18., 19.st dobi individualni značaj → ni več dveh enakih rokopisov. Seveda je le-to odraz splošnih dejavnikov razvoja. Zadnje stoletje, ko se je še pazilo na enoten izgled pisave, je bilo 18.st. Sledi obvezno šolstvo → široki sloji začnejo pisati, eni bolje, drugi slabše.

KAPITALA

Epigrafska (na kamnu, bronu) datira 5. in 6.st. pr.n.št.. Tak zapis je ohranjen tudi na čeladi iz Vač (desna→leva) V osnovi gre za dva tipa:

1. svečan tip (skoraj kvadratne črke) = MONUMENTALNA KAPITALA
2. aktuarski tip (dokumentarski tip), hitrejše narave: državni akti, ... → črke niso tako široke, tendenca ????. Nekateri spomeniki vsebujejo oba tipa te pisave. Zaradi prostora se uporabljajo kratice, interpunkcija še ni razvita.

Na mehkih materialih → KNJIŽNA KAPITALA: obstaja istočasno z epigrafsko:

- kvadratna

- rustična pisava

Ta oblika majuskule se ohrani do danes. Črke teh tipov so delno pravilne, formirane proporcionalne črke so enake višine, razen B, L, F, Y, ki segajo nad zgornjo linijo, N, V, T, G pa pod linijo.

Ta pisava je dosledna pri ločevanju tankih in osenčenih črt (posledica držanja kalamusa). Pri obeh vrstah kapital so črke samostojne, vendar ni presledkov v besedi, stavku → branje je oteženo, ni interpunkcije. Pazijo na izgled črk in ne na izgled besed, na koncu vrstic uporabljajo ligaturo, tudi večina okrajšav je na koncu vrstic. Drugače pa so le-te redke (Q., B.). V krščanskih tekstih se uporabljajo tudi sveta imena. Kvadratna kapitala ima strogo nominirana pravila, zavzame veliko prostora. Ta tip se uporablja pri pisanju antičnih klasičnih tekstov in ??? tekstov.

Rustična pisava ima bolj ozke, okrogle poteze → bolj mehko pisana. Črke imajo osnovne potezice na spodnji liniji. Pojavlja se interpunkcija s pikami med besedami. Uporablja se v času od 3. do 7.st. za klasične tekste.

V 7.st. jih izpodrine unciala in polunciala. V 8. In 9.st. se obe kapitali imenujeta „litere vergiliana” (Vergilijeve črke). Od pozne antike se uporablja samo za pisanje naslovov in velikih začetnic. V karolinškem obdobju doživi kapitala ponovno ciklično prenovo, vse do 12.st. tekmuje z uncialo (pisanje naslovov in začetnic). Od karolinškega obdobja se bolj uporablja rustikalna pisava kot kvadratna.

Kapitala od konca 8.st. je bolj dosledna pri ločevanju besed, interpunkcija označuje konec stavka, material je pergament. V 15.st. je pomembnejša kvadratna kapitala.

STAREJŠA RIMSKA KURZIVA (majuskulna kurziva)

Voščene tablice → kurzivne pisave (calamus, papirus). Knjižna kapitala ni mogla več zadovoljiti dnevnih potreb starih Rimljanov po hitrejšem pisanju (pike med besedami, črke niso enake). Pisava ni več kaligrafska, temveč je postala pisava privatnega pisanja (pogoji za nastanek prve antične majuskule). Ta nima izvora v rustični kapitali, ampak v arhaični kapitali. Majuskulna kurziva imapovsem svoboden diktus, črke so različnih dimenzij in se spuščajo nad in pod linijo, so neenake višine. Še vedno prevladuje dvolinijski sistem, mnoge črke se spustijo oz. dvignejo nad osnovno linijo → „zračne linije”. Črke se združujejo v ligature (v nekaterih kombinacijah se črke ne začnejo s svojim začetnim duktusom, ampak se madaljujejo iz prejšne črke). S tem se oblika črk deformira in je zato pisava slabo čitljiva. Črke (kapitalne) se kasneje reducirajo na najmanjše

možne poteze: E → Σ ali //. To je odvisno od večine pisarjev, da je razstavil osnovne kapitalne črke. Pisanje vsakdanjih tekstov je bilo svobodno. Ohranjena je na papirusu, voščeni tablicah, glini, svincu. Datiranje je težko zaradi različnih alfabeta in individualnosti pisarjev. Osnovno načelo, ki se ga lahko držimo, je, da je večje število ligatur in težnja po presejanju dvolinijskega sistema značilnost mlajših rokopisov. Najstarejši ohranjeni primerki so iz 1.st.n.št. (papirusi iz Egipta, voščene tablice iz Dacije, Pompeji) do 4.st.n.št. Uporablja se v poslovnem in vsakdanjem življenju

MLAJŠA RIMSKA KURZIVA (minuskula)

Razvije se okoli 1.200 (starejša rimska kurziva in oblike knjižne pisave). Oblikuje se kot povsem nova pisava ← večja potreba pisanja, tehnična sprememba kota pisanja (zasuk materiala za 45°) → še bolj kurzivna pisava. Vrh je dosegla v 3.st.n.št. in je zaradi večje praktičnosti povsem izrinila kurzivno majuskulo iz vsakdanjega življenja (porast pismenosti). K uveljavitvi je precej prispevala tudi menjava materiala – prožen pergament in gosje pero. Gre za štiri linijski sistem → osnova vseh srednjeveških in novoveških minuskulnih pisav. Črke imajo lahko še več oblik. Lahko je povezana cela vrstica. Ker se je spremenil kot pisanja so postale poudarjene navpične linije, ni več senčenja, veliko je povezav kjer se črke dvigajo ena nad drugo – izrazita neproporcionalnost, površnost, odstaja več oblik iste črke (zaradi povezav z drugimi). Zelo veliko je ligatur (ena črka se npr. modno dviguje nad drugo, je zelo majhna). Pisava je močno nagnjena na desno, poveča se število okrajšav. Bolj krepke so pokončne linije, tanjše pa so poševne. Določen vpliv ima tudi grška kurziva. Ohranila se je v pisarnah do 6.st.n.št. in je močno vplivala na kasnejše pisave visokega srednjega veka. Je še hitrejša, še manj kaligrafska, nečitljiva → napačna. Cesarska pisarna jo L.376 celo prepove.

POLKURZIVA

Gre za naslednjo stopnjo kurzive. Je varianta mlajše rimske kurzive, ki je nastala kasneje. Viden je vpliv unciale in polunciale. Uporablja se za poslovno pisanje, knjige in kodekse, zato je bolj enakomerna, enotna, pravilna. Zlasti v Italiji se je ohranila do 10.st., ko se je spremenila v karolinško minuskulo. Nastala je v samostanskih skriptorijih v Italiji za uradne dokumente. Štirilinijska pisava. Bila je osnova vsem Z-evropskim minuskulam. Črke so bile celo predpisane. Do 10.st. iz nje izginejo vsi kurzivni elementi. V pozni antiki se uporablja v državnih uradih, šolah, za pomembne zapise. Bila je napihnjena, ne več tako visoka kot mlajša rimska kurziva. Še

vedno ji manjka svečanost, kasneje je osnova za nacionalne pisave (Španija – Nemčija – Italija).

Tipi se razlikujejo od samostana do samostana (samostanski skriptorij).

V Italiji jo imenujejo langobardska, staroital. pisava, v Španiji vizigotska, v Galiji merovinška.

Pomemben je bil skriptorij samostana „Bovio“ → sem so prihajali vsi rokopisi Z-krščanskega sveta v prepisovanje.

V 8. in 9.st. so nekateri samostanski pisarji pri prepisovanju znali pisati v vseh takratnih pisavah.

V 10., pa tudi že v 9.st. doživi svoj konec. Vseeno pa je najmočnejša vez med antiko in srednjim vekom v Italiji.

UNCIALA (majuskula)

Pretežno majuskulna pisava in čeprav jo najdemo tudi na kamnitih spomenikih, lahko trdimo, da je v prvi vrsti to knjižna pisava. Na kamnu se pojavi v 3.st., kot knjižna pisava pa v 5.st. Ni nastala direktno iz kapitale, ampak je šlo za kaligrafiranje bolj vsakdanje pisave, kakšne ni čisto jasno (na značilno zaobljenost je verjetno vplivala svobodnejša kurzivna majuskula - ampak iz neke kurzivne pisave in se dvignila na višji kaligrafski nivo). V unciali so pisani kodeksi vse do 9.st., pa tudi potem se je ohranila kot okrasna pisava v naslovih. Imej je dobila šele v 17.st. na podlagi opazke, ki jo je dal sv. Hieronim, ki je merila na velikost črk – 1 rimska ‘uncia’. Pojav unciale je uganka, korenine so verjetno v Egiptu od koder je prišla v Italijo (v 4.st) in tam dobila dokončno obliko, morda je celo iznajdba enega samega pisarja. Najstarejši krščanski teksti so bili pisani v unciali, zato so včasih mnenja, da so jo izumili kristjani, da ne bi pisali v poganski pisavi, ki jo uporabljajo tudi nekristjani. Vsekakor pa je na njeno razširitev in utrditev vplivala nova Biblija – Vulgata, ki je bila pisana v tej pisavi. Na izgled te pisave je vplivala tudi grška unciala biblijskih tekstov. Grška je vplivala na mlajšo kurzivo. Črke so bolj okrogle → lažje pisanje, vendar ne hitrejša (knjižni teksti). B poseldica tudi (?) prenosa na pergament.

Dve obdobji:

1) 4.-5.st., vse črke so bile v dvolinijski shemi, so široke in zaokrožene. Med posameznimi zapisi so razlike. Senčenje ni strogo in besede niso deljene s praznim prostorom. Značilne črke:

A → b) primer velja za 8., 9.st., za luksuzne tekste B → D → M → E →

G → (rep je lahko daljši) H →

Črka N je prevzeta iz kapitale (opomba 19).

R → S → (?) T → (iz kurzive)

Ta pisava je lahka za branje, kratic je malo, ligature so redke. (opomba

2) 6.-8.st., nekatere črke so že presegle osnovni dve liniji, postanejo širše, bolj okrogle (f,h,p,l,q,g) grede bolj v globino/višino. Besede so deljene s presledkom, pojavljajo se kratice, zveze črk, bolj opazna je interpunkcija.

Od Gregorja Velikega se unciala razširi na britansko otočje in tam dobi posebno obliko. Ohrani se na kontinentu. V merovinških časih je pomešana s kapitalo služila za zapis najlepših tekstov.

Datiranje unciale je težko, ker so v 9.st. nekateri skriptoriji zelo dobro kopirali antično uncialo.

Najstarejši uncialni zapis pri nas je Čedadski evangelij (6.ali 7.st.) → shranjen v Čedadu. V srednjem veku so menili, da ga je napisal Sv. Marko → del ohranjen v Benetkah, del pa v Pragi (dobil ga je v dar Karel IV., ko se je ustavil v Čedadu). Do 12.st. se vanj vpisujejo romarji v številnih pisavah, ki pričajo, kako se je pisalo v določenem okolju.

POLUNCIALA

Knjižna pisava, ki se je uporabljala od 5. do 9.st. (šlo naj bi za polovično velikost, vendar je to samo ime). Je zadnja antična pisava, ki je nastala v pozni antiki. Ni nastala iz unciale, ampak je produkt mlajše rimske kurzive in unciale. V nasprotju z uncialo njen kanon ni tako stroga (hitrejše pisanje) in vse do 8.st. je bilo na Z precej samostanov, ki so gojili to pisavo (Salzburg, Fulda, Verona...). Ima 4-linijsko shemo, vpliv mlajše rimske kurzive, vendar so tu vse črke ločene in enotne oblike. Od unciale se razlikujejo predvsem črke a, b, d, e, f, g, p, r, u, n in m (slednja dva sta minuskulna) (opomba 22)

Da je to unciala, morajo biti take vsaj 4 črke.

Tu je več kratic, ligatur. Do 8.st. besede še niso deljene s presledki. Poznamo 4 obdobja (od 5. do 9.st.).

- 1) obdobje formiranja pred 5.st.
- 2) 5.-6.st. najčepša
- 3) 7.st. obdobje upadanja
- 4) 8.,9.st. njena raba upada, umika se karolinški minuskuli.

Včasih so črke v nekem zapisu mešanica obeh pisav, da bi lahko ločili med uncialnim in poluncialnim zapisom morajo vsaj štiri črke (b,g,m,s/r) imeti minuskulno obliko, da lahko rečemo, da gre za poluncialni zapis. Pogostejše so kratice, ligature, od interpunkcijskih znakov najdemo v mlajših kodeksih piko, ki pa se ne uporablja dosledno, novi stavek se začne z povečano črko, ki je nekoliko dvignjena nad črto vrstice (tudi pri uncialnih zapisih). V starejših kodeksih besede niso deljene v mlajših pa včasih (10.st.).

Do 6.st. nastane najlepša pisava. Na njej stojijo vse zgodovinske srednjeveške pisave, tudi karolinška pisava, ki je predhodnica naše pisave.

Od 7.st. postaja ta pisava slabša, se pa ohrani vse do 8., začetka 9.st., ko jo je nadomestila karolinška minuskula.

Značilnost pisav od 8.st. je kombiniraje večih pisav.

Polunciala pride tudi na Britansko otočje in dobi posebno obliko. Od 5.st., ko se rimske čete od tam umaknejo, je bilo krščanstvo zrinjeno v Wales (brez stikov s kontinentom). Zaradi arijanstva in palagij(?) v sporu(?) z Rimom. Na Irskem je razvit tip redovništva, ki temelji na???. V 6.st. se pošlje gor skupino misionarjev → ti želijo povezati spet krščanski svet. Šele v drugi polovici 7.st.

je ponovno dosežena enotnost med tremi tipi krščanstva (starobritansko, novo rimsko in irsko). Rokopis Britancev se opira predvsem na uvoz rokopisa.

INZULARNE PISAVE

V 5.st., ko so začele na Britansko otočje vpadati germanska plemena in so se rimske čete umaknile, se krščanstvo tu še ni utrdilo. Ostanke krščanstva so bili potisnjeni v Wales. Rimljani so na Otok prinesli tudi latinsko pismenost, vendar pa je ves ta čas keltska kultura ohranila svoje avtohtone elemente. Tudi v anglosaškem obdobju od 5.st. so normanskega osvajanja Anglije 1066 je ta kultura imela odločilen vpliv na angleško umetnost, ki se kaže tudi v bogati dekoraciji kodeksov. Na Irskem, ki sicer nikoli ni bila pod rimsko oblastjo, pa je krščanstvo ostalo nedotaknjeno. Tu se je razvil poseben tip krščanske cerkve, ki je temeljil na redovništvu v samostanih, ki so vzgajali misijonarje ne samo za Irsko in Anglijo, temveč tudi za Evropo. Rimska kurzivna minuskula se tako tukaj ni nikoli utrdila. Misionarji so za svoje delo uvedli novo pisavo, drugačno od sočasnih na kontinentu. Zanimali so se za grške pisave → INZULARNE pisave, v majuskuli in minuskuli (inzularna polunciala, evangeliarij). Pismenstvo pa je bilo vsekakor pod vplivom verskih knjig, ki so prihajale iz Rima, pisanih v unciali in polunciali. Čiste kapitale in unciale pa niso Irci nikoli uporabljali. Ločimo 3 nacionalne pisave: Irska, Anglosaška, Keltska (pozna samo minuskulni tip), vendar pa je ločevanje med njimi težko. Poznamo dva tipa: topa (obla) – v svečanih kodeksih in ostra – manj svečani zapisi.

Izgled je izredno svečan. Črke se dotikajo, so povezane. Razen črk p, l, ... so v 2 linijskem sistemu. S prostorom se ne varčuje. Črke so rahlo nagnjene na levo. P ni zaključen, opazen je kontrast med tankimi in osenčenimi.

Črka A (vdolbena zgornja črtica) se pogosto zamenjuje s črkama C in T (ravna zgornja črtica) (opomba 23)

Črke so zelo okrogle. Naslovi poglavij v samosvojih kapitalkah. Začetnice so označene s pikicami in bogato ornamentirane. Poznajo več posebnih okrajšav.

INZULARNA POLUNCIALA – INZULARNA MAJUSKULA se je uporabljala predvsem za svečane napise, ki so nastajali v 6., 7., 8.st. v samostanih. Značilnosti: haste se začnejo z majhnim trikotničkom nagnjenim na levo, za naslove se uporablja okrašena kapitala, vse črke stoje v dvolinijski shemi, okrogline črk so zelo izražene, pokončne poteze so kratke in masivne, s prostorom se ne varčuje, besede niso deljene do 8.st., inicialke so okrašene s pikicami,

ornamentika je zoomorfna, floralna, pletenice, spirale.

INZULARNA MINUSKULA je nastala iz majuskule in kurzivne polunciale. Že na prvi pogled je njena glavna značilnost ostra oblika črk („volčji zobje). Je bolj komplicirana. Spodnje haste so dolge, zbitost črk, iz st. v st. je pisava vedno bolj ostra, veliko je ligatur in okrajšav. Uporabljali so jo do 11.st. (za pisanje vsakdanjih zapisov), ko jo je izpodrinila karolinška minuskula, ki je tja prišla 1066 z Normani. Do 13.st. se je v zelo ostri obliki ohranila na Irskem za zapise v ljudskem (keltski jezik) jeziku (nacionalna pisava) in je vplivala na današnjo tam. Zelo zgodaj se je vrnila na kontinent z misionarji, ki so v 8. in 9.st. misijonarili po cesarstvu in ustanavljali samostane: Sankt Gallen, Fulda, Bobbio.

Inzularne pisave že v 8.st. vplivajo na pisave na kontinentu → irski menihi v francoskem cesarstvu, ustanavljajo samostane → nosilci kulturnega in gospodarskega življenja (sv. Columban, sv. Gallus (Švica), Vergil (Salzburg)). Ta pisava vpliva v 9.st. na karolinško minuskulo, kmalu po l.880 pa jo slednja povsem izpodrine.

ZAHODNOGOTSKA MINUSKULA (vizigotika)

Latinska pisava na Iberskam polotoku preživi vse mogoče zavojevalce, ohrani pa se v samostanih in postane osnova vizigotske, španske kulture. Po prihodu barbarov, je tam najbolj razširjena mlajša rimska kurziva. V 7.st. nastane veliko novih samostanov (antična kultura).

Razvila se je iz kurzivne minuskule. Uporabljala se je izključno na Pirenejskem polotoku od druge polovice 7.st. do konca 12.st. Do 2.pol.5.st. je bila Španija pod rimsko oblastjo in najbolj razširjena pisava je bila mlajša rimska kurziva, ko so sem prišli Vizigoti in bili tu do začetka 8.st. V 8.st. so polotok zasedli Arabci. Sprva so bili do krščanskih podložnikov tolerantni in tako je prišlo do določne asimilacijearabskih in krščanskih elementov. Tako je vizigotika, ki se je formirala v 7.st. doživela vrh v 10.,11.st. Razvijala se je v dveh smereh: kot dokumentarna in kot knjižna. To je bila pisava iberskih kristjanov. Čeprav je nastala šele ob koncu vladavine Vizigotov, je dobila ime po njih (v 13., 14.st. so jo imenovali tudi mozarabska ali toletska pisava). Arabsko-krščanska simbioza se je izražala tudi v dvojezičnih kodeksih. Knjižna minuskula je bila na koncilu l.1090 prepovedana zaradi težnje rimske kurije, da bi liturgične pisave spravili na eno. Dokončen poraz je doživela, ko so prišli v Španijo južnofrancoski škofje pristaši rimske kurije. Kurzivna varianta se ohrani do 14.st. Vizigotika je bila edina pisava, ki ni prešla v drugo ampak je bila na višku nasilno ukinjena. Težko datiranje. Vprašanje kaj dela zelo podobna pisava na sinajskem

polotoku (samostan sv. Katarine): minuskula. Nekateri domnevajo, da gre za ostanke lokalne rimske tradicije, ki kasneje vpliva na Iberski polotok. Ali pa, da so to pisavo prinesli begunci pred Arabci v 7.st.

Najstarejši vizigotski rokopis je pisan v pisavi, ki je imela direktno zvezo s poznoantično kurzivo. Od 7.st. dalje se širi arabska kultura → vpliv na pisavo (VIZIGOTIKA); nacionalna pisava iberskih kristjanov od 9. do 12.st.).

Konec 13.st. se imenuje toletana oz. toledanska pisava. Nagnjena je na levo ali pa zelo pokončna. Drugje v Evropi je razširjena karolinška minuskula.

Ponavljajo se tudi dvojezikovni kodeksi (latinsko in arabsko). Obstajata tako kvadratna kot kurzivna pisava. Knjižna pisava je l.1090 celo prepovedana (hoteli so poenotiti pisavo po celi Evropi – karolinška minuskula).

Rimska cerkev domneva, da ima nekatere elemente Gotov, ti so arijanci (nasprotovanje francoskih škofov) → pisava zamre. Dlje (do 14.st.) se ohrani kurzivna varianta. Je edina srednjeveška pisava, ki ni roživela nekega prehoda v drugo linijo. Je zelo široka pisava (Min N) (opomba 27).

Posebnosti:

A → (opomba 28 a) in b)) a) je odprt ali b)

G → (opomba 29 a) in b)) a) (unciala: b))

T → (opomba 30) R → (opomba 31)

C namesto Q, Zamenjujejo d in t, e in i, g in q, črka h se dodaja ali spušča

4 obdobja:

- 1) 8.-9.st., široke črke, besede se ne delijo
- 2) 9.-10.st., črke niso zbite
- 3) 10.-11.st., gornji del hast je nekoliko debelejši
- 4) 12.st. kaže se vpliv karolinške minuskule

Posebnosti v pisanju zaradi vdora lokalnega jezika: b namesto v, g namesto c, qu

BENEVENTANA – južnoitalska minuskula

V 7. In 8.st. se je v J Italiji poleg unciale in polunciale uporabljala tudi kurzivna minuskula, ki je bila v knjigah mnogo lepša in čitlivejša kot v javnem življenju. Pod vplivom poluncialne pisave je knjižna pisava dobivala bolj stroge elemente. Center te pisave je konec 8.st. postal Montecassino, ki je bil prej opuščen zaradi Langobardov. Ta novi tip minuskule je hitro osvojil sosednje skriptorije v Beneventu in se razširil celo preko Jadrana (po l.800) v dalmatinske skriptorije.

Nadaljnih 500 let je bila to pisava J Jadrana. V 17.st. so jo imenovali Langobardska pisava, šele v 19.st. pa se je uveljavil naziv Beneventana (ker jasno govori v katerem delu Langobardskega ozemlja se je ta tip pisave uporabljal, (kralj Benevent)). Z razmahom benediktinskih samostanov nastajajo tudi novi skriptoriji (Salerno, Neapelj, Bari, Benevento). Poleg knjižne je obstajala še rimska kurziva kot poslovna pisava, ki pa je povsem drugačna. V 9.st. se v S Italiji pojavi karolinška minuskula, katere pa J ni sprejel in prav v tem času je Beneventana postala najbolj razkošna. Njen razvoj ima 4 obdobja:

- 1) začetki od 2.pol.8.st. do konca 9.st., ko so menihi 896 bežali pred Saraceni iz Montecassina v Capuo. Ni še bilo trdnih pravil, se pa že je izgubil kurzivni značaj, uporaba kratic in ligatur ni dosledna; skriptoriji še ne razlikujejo dolgega in kratkega i, in similiranega in nesimiliranega ti
- 2) od konca 9.st. do konca 10.st. – ligature in kratic postanejo konstantne, besede se delijo, uporablja se interpunkcija, glavne značilnosti so že izoblikovane. V 9.st. se v S Italiji pojavi karolinška minuskula, ki pa je J Italija ne sprejme.
- 3) od 11.st. do konca 12.st. – največji vzpon Montecassina, pozornost je posvečena prepisavi, kaligrafiji, lomljenju črk, osenčevanju; dva tipa te pisave: okrogli (po Bariju, ne pozna dolgega I) in oglati (po montecassinu), ki dominira, pisava je pravilna in precizna, miniature kažejo na bizantinski vpliv, interpunkcije so stalne
- 4) od konca 12.st. do začetka 14.st. – upadanje pisave, postaja bolj dekadentna, malo rokopisov, pride do pretiravanja v lomljenju črk (drugače kot pri gotici– tekmovanje z gotico), višina črk je različna. Črke postanejo manše, zvite, oglate. Te črke pogosto zvežejo med seboj po sredini.

Upad Benevantane se povezuje z upadom redovne discipline, ni pa izključen tudi vpliv gotice, ki se je pojavila v 13.st.

KURIALA

Do 16.st. je ta pisava proizvedla največje število zapisov, šele absolutistične države so jo s svojo birokracijo dohitele in prehitele. Omejena okrog Rima, pisava papeške pisarne. Od 8. do 12.st. je bila v uporabi posebna minuskulna pisava, ki se je razlikovala od vseh drugih minuskul. Razvila se je iz mlajše rimske kurzive pod grškimi in uncialnimi vplivi (okrogla, široka pisava). Podobna je pisavi javnih notarjev v Rimu → hitra in okrogla pisava.

Dve obdobji:

- 1) do 772, iz tega obdobja se ni ohranil niti en originalen dokument, zato se ne da z gotovostjo

govoriti o kuriali iz tega obdobja

2) 772-1049, najstarejši dokument iz tega časa je iz l.778 namenjeno poslancu karla Velikega.

Poznamo starejšo (papirus, do 1000) in mlajšo (pergament, 11.,12.st.). Dolgo časa se je upirala karolinški minuskuli, v 11.st. pa so nemški cesarji postavljali papeže po rodu iz Nemčije in ti so s seboj pripeljali svoje pisarje. Do srede 11.st. se precej spremeni, približa se karolinški minuskuli. Na začetku 12.st. papeška kurija opušča kurialo in uvaja pisavo zelo podobno cesarski diplomatski minuskuli. Notarji mesta Rim so zasebne listine prav tako pisali v kuriali, vse do 13.st., ko so jo zamenjali z gotico. Konec te pisave je s papežem Pascalom (umre 1118). Zadnja listina je iz 12.st. Vse do 15.st. je najbolj razvita pisava v krščanskem svetu. Papeška pisarna je bila najbolj produktivna pisarna nasploh. Kurialne črke so široke, haste so dolge, razmak med vrsticami je velik, ligature, kratic je malo; v mlajši kuriali so črke manjše. V 13.st. pride do buma pismenosti, ne samo v papeški pisarni.

MEROVINGIKA oz. MEROVINŠKA PISAVA

Je zadnja nacionalna pisava omejena na nac. V zgodnjem srednjem veku. Od 17.st. so to pisavo (6. – 8. st.) na območju poznoantične Galije imenovali tudi frankogalika = merovinška pisava. Posebnost: se ne razvije v samostanih, ampak na kraljevem, merovinškem dvoru (več v kr. listinah kot kodeksih). Ima torej predvsem laične korenine. Uporabljala se je od 6. do prbl. 9.st. Najstarejša listina (na papirusu) je listina kralja Klodvika II. iz l.625, malo je ohranjenih ker je pisana na papirusu, ki pa se ne ohrani v vlažni Evropi. Ime je dobil v 17.st. po merovinškem obdobju. Ideološko se nanaša na merovinški dvor (se seli). Dva tipa:

- 1) listinska – veliko ligatur, malo kratic, dolge haste, nagnjenost v levo
- 2) knjižna – črke so lepše, nastane predvsem v samostanih Galije in po njih se imenujejo nekatere različice merovingike (Luxeuil, Laon, Corbie...)

Dva tipa: oglata in ostra.

Nekaj desetletij kasneje še uporabljajo to merovinško pisavo (celo do 9.st.). Kasneje jo nadomestijo z lažjo minuskulo. Ohranjena je celo do prvih apetingov (10.st.). Pozna številne variante → regionalne in samostanske osebnosti. Splošne značilnosti so: dolge črke, veliko ligatur, zbitost črk, ki so največkrat nagnjene v levo. Črke so izredno spačene, linije so zelo krive, črke so lahko zelo visoke, na sredi so stisnjene. Črke so prepletene. Izide iz mlajše rimske kurzive. Bila je celo starejša od vizigotske in beneventane. Knjižna pisava pa je veliko bolj berljiva.

V tem času, ko je na Z cesarstvo veljala merovingika, se je ob Renu napovedovala nova pisava, ki

je v nekaj desetletjih zamenjala vse stare pisave pod evropskim krščanstvom.

KAROLINŠKA MINUSKULA - karolina

Uporabljala se je od prihoda Karla velikega na oblast (768-814) do konca 12.st. Tej pisavi je uspelo izpodriniti posamezne nacionalne pisave, še nadalje se ohrani Beneventana v J Italiji in Dalmaciji, delno inzularna pisava in Vizigotika. Karolinška minuskula je nastajala v večjih centrih, predvsem v številnih samostanskih skriptorijih (Bavarska – pod aglosaškimi vplivi, izolirana pisava zelo upošteva poluncialo, S Francija...), ki so v Galiji in nemških pokrajinah želeli prekiniti z nečitljivo in izumetničeno merovingiko. Nastane v v zgodnjem karolinškem kraljestvu. Pri poenotenju si pomagajo s poluncialo. Nanjo sta vplivali unciala in nemška kurziva. Nekdaj se je domnevalo, da je Karel Veliki ukazal neko novo pisavo, vendar taka odredba ni znana, ohranjena je samo listina, naj se knjige bolj skrbno prepisujejo. Splošno razširjenost, vplivi v novi vek → najpomembnejša stopnja pri razvoju latinske pisave, spodrine pisave, ki kršijo 4 linijski sistem.

Na uveljavitev minuskule vpliva njegov svetovalec, opat in njegov zaupnik Alkuin in šola v Aachnu (schola Palatina). Na nekaterih področjih že sredi 8.st. nastane zelo lepa okrogla minuskula (Alemanija: Švica, J Nemčija).

Ima veliko uncialnih in poluncialnih elementov → do 12.st. Center karolinške minuskule: Bodensko jezero, Bavarska, Francija, S Italija. Imenuje se tudi frankovska oz. poluncialna minuskula, čeprav obstajajo takrat tudi druge minuskule.

V tem času se začne ponovno prepisovati dela grških in rimskih piscev in mnogi pišejo s pisavo v kateri so pisani originali – unciala in kapitala. Lahko rečemo, da je karolina nastala z reformo v večjih središčih, oblikovala pa se je pod vplivom polunciale, kurzive in raznih tipov predkarolinške minuskule. Zaradi več razvojnih dob imenujemo z izrazom „karolinška minuskula” pisavo v 8. in 9.st., kasnejši pisavi pa rečemo samo „minuskula” 10.st., 11.st., 12.st. Splošne značilnosti so: pravilne, jasne, čitljive črke, propocialne haste glede na osnovo črke, črke v ligaturah ne spreminjajo svoje osnovne oblike, kratice so redke (pogostejše od 11.st.). a→ d→

e→

g→

m→

(opomba 45)

alemanska minuskula

4 razvojna obdobja:

1) zadnja četrtina 8.st. do konca 9.st. – iste črke imajo več oblik: odprti A (2C)+ uncialni+minuskulni+majuskulni m., zgornje haste so odebeljene V prvem obdobju karolinške

minuskule (8.st.) so vse črke izolirane, so minuskulne (razen A, ki je odprt in N, ki je majuskulen): Pogoste so ligature ET, NT → (opomba 49), SI, ST

Pokonlne poteze so zgoraj navadno odebeljene: ae → (opomba 51)

Za naslove uporabljajo rustično kapitalo. V 9.st. nastajajo najrazličnejši rokopisi.

- 2) 10.st. – oprema rokopisov je v primerjavi s prej siromašnejša, pride do poenostavitve, razvoj lokalnih pisav, ni več luksuznih rokopisov (politični in gospodarski zaton karolinškega cesarstva). Črke so neenake, nepravilne, izginjajo kurzivni elementi, odprti minuskulni A je velika redkost, prav tako poluncialni – v glavnem majuskulni, manj je ligatur, namesto diftonga æ se javlja ____.. Besede so deljene s presledki.

m → n → (opomba 52) rahla poteza v desno (še posebej pri zadnji črki)

(opomba 53) že rahli trikotni zaključki

Odstavki se pogosto začenjajo s kaptalo: (opomba 54)

- 3) 11.st. – rokopisi se spet pišejo bolj skrbno (Clunyeva cerkvena reforma +tekmovanje z Beneventano(ta vrh doseže v 11.st.(?)). Kanclerji cesarske pisarne so poenostavili pisavo. Za 11.st. je značilno že na prvi pogled majhne majuskulne črke (pisane bolj narazen). Prva črka stavka je dvignejena nad črto. Črke so bolj dekorirane. Okrajševalna znamenja, zopet odprti A, v skladu z razvojem pisave je več kratic. Črke so večje samo še majuskulni a, na koncu besede se pojavi okrogli s, še manj ligatur, več kratic, redno deljenje besed, črke I, m, n, u, p se začenjajo z majhno črtico, pojavi se w, trikotnički. Pojavljajo se razni tipi karolinške minuskule z značilnostmi posameznih dežel. Nagnjenost pisave v desno → do 13.st., ko izgine. Trikotnik na vrhovih izgine ali pa se razcepi (opomba 55). Na koncu besed se lahko pojavi majuskulni S → (opomba 56). Istočasno se uporabljata majuskulni in uncialni D. Pojavljajo se tudi znaki za deljne besede. Kratice so številčne, presledki med besedami so skoraj pravilo.

i → r → (gre pod linijo) (v desno stran) (opomba 57).

Pojavi se črka W (pisanje nelatinskih imen). Število zapisov se precej poveča

- - - - (opomba 58)

Ligature: et → (opomba 59).

Te spremembe se niso izvršile povsod po Evropi. V Italiji so bolj okrogle črke in več okrajšav.

- 4) 12.st. – doseže svoj vrh in postane v Evropi skoraj edina pisava. Črke postanejo bolj ostre, že

lomljene lomijo, niso več okrogle – napoved gotice, nekateri ta tip imenujejo karolino-gotica. Redno se začenjajo z začetno črtico, haste imajo na vrhu trikotniček, ki se razveji, dva I imata nad seboj tanki črtici, da se ločita od u, številne kratice. Na črko I se že pojavi tanka črtica, da jo bralec lahko loči od črke L.

→ prae → (opomba 63) → pre de → (opomba 64)

Črke postanejo bolj visoke, več kratic, loki na vrhu ali na dnu se začnejo zoževati, konec 12.st. pa se že lomijo (trend gotice → karolinogotica). Pojavljajo se že znaki za deljenje.

Diplomatična minuskula: že od 9.st. prehaja v bolj hitro pisanje in je v pisarnah od 9.st. naprej zamenjavala merovinško minuskulo. Značilnosti, ki jih je obdržala do nje so višina in ozkost črk, tako da je do konca 11.st. osvojila praktično vse pisarne. Precej je merovinških elementov (npr. ligature). Dvonadstropni C + znaki za okrajšave so pentljice. Za časa papežev, ki pridejo iz Nemčije (11.st.) je diplomatska minuskula osvojila tudi papeško pisarno → svečana, bolj kot kraljevska. Brižinski spomeniki (konec 10.st.), skriptorij v stični od 12.st. naprej.

V 14.st. je gotica postala na območju cesarstva pretirano okrašena. Črka T dobi tanko črtico navzdol. Nadkvadratni zaključki nad črkami se kažejo kot plamenčki. V S Nemčiji in Holandiji se je razvila v 14.st. težka struktura.

Ko je prejemnik napisal tekst, ga je dal v cesarsko pisarno v pečatenje. Skušali so posnemati pisavo cesarske pisarne. Izstaviteljske primerke je treba ločiti od falsifikatov (velikokrat so dali v pregled le del teksta).

Pisarna včasih ni imela časa, da bi napisali tekst, izstavitelj je bil lahko na potovanju (cesar) in je prepustil izdelavo listine nekemu samostanskemu pisarju. Cesar si je dal tekst prebrati in je – če je bil tekst ustrezen – ukazal pečatenje.

Porast pismenega poslovanja je bil posledica gospodarskega razvoja, porasta prebivalstva, politike, klima se je izboljšala. Neagrarno gospodarstvo je dobilo razcvet, pojavila so se mesta. Trgovci morajo pisati računske knjige, finančniki pa zadolžnice. Vsi zapisi niso tako svečani. Pisarna je morala vsak dan izstaviti veliko listin. Papeška pisarna, ki je bila najboljša v srednjem veku je imela zaposlenih več 100 ljudi. Na dan so lahko izgotovili 300 listin. Procedura je bila večstopenjska: prošnja, odobritev, odgovor, urad za pečatenje.

Papeška pisarna je v srednjem veku pokrivala cel krščanski svet, upravljala z vsako župnijo. Druge pisarne so izstavljale manj listin

Na slovenskem ozemlju je uveljavitev karolinške minuskule zaslužen Čedadski evangelij v Oglejskem patriarhatu in Salzburška nadškofija.

Brižinski rokopisi (konec 10.st.) → cerkveni obrazci za potrebe misionarja; že pred 2.ww jih izda Milko Kos.

V 12.st. deluje skriptorij v samostanu Stična (ustanovljen l.1136) → pozna karolinška minuskula (Nataša Golob: „Stiški rokopisi”); veliko rokopisov je ohranjenih. Kos in Strle l.1931 izdata knjigo Srednjeveški rokopisi.

Vse dosedanje pisave so temeljile na nekih normah. Pisava je bila neosebna, tiskovna pisava. To je bilo do 12., 13.st. Knjižne pisave je težko ločevati med seboj. Po 13.st. se spremenijo kot rezultat nekega obdobja, obdobja večjega hitenja, večjega pisanja. Nova pisava je vplivala za 500 let na pisave v Evropi. To je bila gotica

GOTICA (gotska majuskula)

Humanisti (navduševali so se nad karolino) so v 15.st. menili, da j ta, tedaj že zelo nečitljiva, pisava prišla z barbari, ki so vdrlji v Italijo, zato takšno ime – napačna predstava. V 12.st. se uveljavijo nove univerze in pisarniški monopol samostanov nad pisanjem se preneha. Uporaba papirja knjige naredi cenejše in s tem dostopnejše, knjiga postane tržno blago. Knjige se niso prepisovale za dušni blagor, temveč za plačilo, trg. Z razvojem univerz se poveča tudi prepisovanje in pojavi se tudi laična proizvodnja knjig. Nov tip pisave se začne pojavljati v S Franciji in Belgiji že konec 11.st. Zlasti proti koncu 12.st. se začenjajo zaobljene karolinške črke spreminjati. Črke postajajo višje in širše in ostrejše, zbijajo se tesno druga ob drugo (nekateri skriptoriji so črke zblíževali, zožali).

Črke so postale ožje in bolj ostre.

- C → (opomba 76), okrasna črta v notranjosti je spremenila izgled
- zgornja stebila so lopatasto odebeljena ali razcepljena (opomba 77)
- črke so se zbijale v besedah (kot da so vtisnjene ena v drugo).

Značilnosti gotice: oglatost, debelina potez, pokončnost črk

Razvoj črke A v gotici: (opomba 78), v 15.st. se začne zapirati.

G, j, p, q, y in zadnja poteza H so na liniji. Črki S in F ne gresta pod linijo. Vse navpične poteze na liniji so prelomljene in povezane s povezovalnimi črticami. M → (opomba 79) (debele osnovne in tanke povezovalne črtice).

Videz besed je podoben koničastim arkadam v gotski arhitekturi. Spremembe v arhitekturi so vplivale tudi na pisavo. V 13.st. gotika in gotica doživita največji razcvet in podobnost. Črke

gotice so trajale dlje kot gotika, vse do 15.st. Pisava je doživljala počasen razvoj.

Lopatasta razcepljenost se je v 13.st. spremenila v rombe. Ta pisava je v knjižni varianti postala v 15.st. težko čitljiva tudi že takrat. Predvsem humanisti so verjeli, da je ta pisava produkt tistih barbarov, ki so prišli v Italijo. Po njih je dobila ime (ki je napačno, ker Goti niso poznali te pisave). Poznamo več variant gotice. Ta je imela največ variant v skladu z namenom in posameznimi religijami.

Knjižna gotica ali tekstura(?) je segala v mejno področje listin. V nasprotju s knjižno pisavo je gotiska kurziva bolj komplicirana kot knjižna.

(Stipšič) Tipi gotice:

- 1) LITTERA FORMATA: Francija, 13., 14.st., knjižna gotica liturgičnih kodeksov
- 2) TEXTURA: Anglija, Nemčija, pravni kodeksi
- 3) LITTERA ROTUNDA: Italija, pravni kodeksi bolonjske provenijencije(?) (prevod!!!)
- 4) FRACTURA: splošni tip prelomljenih črk, v Nemčiji od 14.st.
- 5) BASTARDA: Francija, mešanica kurzivne in knjižne gotice, debeli in tanki duktusi (poteze, značilne za pisavo)

Poznamo dva tipa:

Knjižna gotica

Je bila vedno zelo zlomljena. Že v 14.st. je znotraj te pisave nastalo nekaj variant, glede na stopnjo lomljenosti. Zato so jo že takrat imenovali TEKSTURA (textura, Fractura) – pletena pisava; ostre črke, zlasti tisti deli, ki bi morali biti okrogli, znotraj okroglin se pojavijo tanke (lasne) črtice za okras. Vse črke so pokončne, razen črk g,j,p,y,q,k in dela črke h vse črke stoje na osnovni liniji, povezovalne črtice. Zgornje haste imajo lahko namesto trikotničkov razcepe, ki se v 14.st. spremenijo v kvadrangle. Znotraj te pisave se loči več tipov: dvojno lomljena, enojno lomljena, precizna. Če je bila pisava zelo zlomljena, je bila to dvojno lomljena pisava ali tekstus semifactus (opomba 80). Enojno zlomljena ali precizna textura (opomba 81). Tudi na posameznih območjih so se pojavile različne variante.

V Italiji je bila lomljenost manjša, bolj okrogla se zato imenuje rotunda (na univerzi v Bologni), vendar je bila zelo majhna, veliko okrajšav in zato težko berljiva. Zunaj Italije je bila pisava zelo zlomljena.

Posamezne variante so se začele imenovati po univerzah (bolonjska pisava). Te univerzitetne pisave v učbenikih so bile zelo okrajšane, črke so bil manjše. Učbeniki so bili obsežni, zajetni.

Delo se je moralo čimprej končati, moralo je biti čim manj strani, tako je bila knjiga cenejša. V srednjem veku je bilo zaželjeno in v navadi, da je študent študiral na več univerzah, pri različnih profesorjih (pisavo so prenašali študentje). To je bilo lažje, ker je bil uradni jezik latinščina. V matrikah(?) srednjeveških univerz vidimo, da so se študentje vpisali za leto ali dve. Študentje so prenašali literaturo in tudi znanje gotice.

Zunaj univerzitetnih središč se je pisava širila tudi s knjigami, ki so nastajale v cistercijanskih skriptorijih v Franciji. Samostani istega reda so bili v tesnih stikih med seboj. Menihi so se pogosto menjavali (v skladu s potrebami določenih samistanov), zato so tudi skriptoriji veliko doprinesli k širjenju gotice. Pri tem so imeli nemški, francoski skriptoriji večjo vlogo kot italijanski (beneventana, še dolgo samo v Italiji, pisali v mlajši kurzivi). V Franciji je bil glavni sedež in od tam so prihajala navodila v „podružnice“ (pri nas Stična, Kostanjevica).

Posebnost razvoja gotice je bila na Bavarskem, Podonavju, Vzhodnih Alpah – predgotica ali karolinogotica. Ta ni imela posebno močnih korenin, zato so prišle gotske forme kot prelom s staro pisavo. Mešanje pisav je bilo zelo malo. Na J srednje Evrope pa se karolino-gotica ni izoblikovala, ampak je kar naenkrat prevladala gotica. V 14.st. je knjižna pisava vedno bolj okrašena, t na koncu besede postane podoben c, kvadrangli lahko dobijo plamenček. Predvsem v S Evropi se razvije zelo stroga in robustna knjižna gotica, medtem ko je v J Italiji bolj mehka.

V 14.st. je postala tekstura zelo okrašena. Poleg okrasnih črtic v notaranjosti še:

(opomba 82).

V 14.st. je bila v Nemčiji stroga kurziva, ki je bila namenjena samo liturgičnim kodeksom. Nadomeščala jo je mešanica pisav med kurzivo in gotico.

V 15.st. je upad težke gotice. Pride do večje uporabe papirja. Papir ni omogočal velikih potez, bil je pretanek, pergament je debelejši, obstojnejši. Bil pa je predrag, zato v 15.st. prevlada papir, ki še ni prenesel težke gotice (veliko črnila, grebenja s peresom). Gotica dobiva vedno bolj kvadratne oblike in takšna se je umaknila samo v luksuzne kodekse za liturgične namene in v univerzitetne učbenike. Knjižna gotica je postala hitrejša, posledica tega je bila iznajdba posebne knjižne pisave – mešanica med knjižno in kurzivno gotico – BASTARDA.

Bila je lažja in je imela svoja pravila, poudarjena razlika med odebeljenimi in tankimi duktusi. Tekstura je postala prva tiskana pisava. Guttenberg je tiskal v knjižni teksturi. V 15.st je postala tekstura zelo dolga, lomljena in kvadratna. Razlogi za to so bili v večji uporabi papirja za pisanje. Ta tekstura je postala osnova prve evropske tiskarske pisarne.

Črke:

- a se v 15.st. zapre (glej opombo 78)
 - I v 13.st. je nad njim črtica , v 14.st. pa jo zamenja pika (opomba 83)
 - S ni več okrogla in v eni potezi pisana (opomba 84), ampak zaradi lomljenosti tanka črtica navzgor; oteži ločevanje od c (opomba 84)
 - T črtica gre nad prečno, lahko še stari T (opomba 85)
- R lomljena prečna črtica, postane zelo majhen (opomba 86)

Gotska kurziva

V nasprotju s knjižno pisavo je gotska kurziva bolj komplicirana kot knjižna. Gotska kurziva je pomemben dosežek tedanje dobe. Osnova črk je enaka. Gotska kurziva imenovana tudi notula (notica?). Tehnično je drugačna od prejšnjih kurziv. Pod terminom kurziva so razumeli novo pisavo, ki je nastala kot skupek prejšnjih kurzivnih in knjižnih pisav. Izvira iz 12.st. Na začetku delitev med knjižno pisavo in kurzivo še ni bila očitna, nastane z redukcijo knjižne pisave. Gotska kurziva se v S Franciji, Belgiji, Porenju pojavi že proti koncu 12.st., s tem, da se razvije iz diplomatske minuskule in si podredi knjižno gotico. Omejena je bila na izdelavo konceptov, ki so jih potem uničili. Zaradi razmaha univerz, uprave se je kurziva uveljavila zelo hitro. Pod vplivom večje rabe zapisov (univerze) se je ta kurziva uveljavila po vsej Z Evropi po romanskih deželah. Postaja vedno manjša (obratno kot pri knjižni). Črka D se je spet zaprla, ker je bila hitra

(opomba 70). U M N so pisane v enem zamahu, povezane so samo s potezami od spodaj navzgor. Osnovne poteze se poenostavljajo, ni okraskov. Črke s, f in r so začele posegati pod osnovno linijo. Spodnje poteze so dobivale zaključke npr. p→ (opomba 71), g→ (opomba 72) (pentlje).

Samo črka G je v osnovi bil poenostavljen, drugo je pentlja. Za lažje razlikovanje črke U in N so na U dali kljukico – ta se obdrži do 18., 19.st. (to ni okrajševalo znamenje). A ima več oblik (iz polunciale, v 14.st. dvonadstropni). Številne ligature deformirajo osnovno obliko črke.

Do konca 13.st., ko je prevladala latinščina je bilo v kurzivni gotici več okrajšav. Ko so prevladali ljudski jeziki, ti niso poznali takih okrajšav. Število okrajšav je padlo. Ohranile so se le nekatere. Ohrani se črtica za N in M. ohranil se je tudi znak za manjkajoči ER. To je vse, kar se je ohranilo v nemškem jeziku. Črke e, c in t se težko ločujejo, ker so drobne. Črka A ima več oblik, vendar prevlada a kot danes. Spodnji zaključek črke G je lahko zelo globok. Podobno je s črko p. Namesto (se piše S na koncu, sredi in začetku besede. Nekatere črke zaradi peresa na pergamentu dobijo dvojne poteze.

V 13., 14.st. hočejo posnemati papeško pisarno in fr. Kraljevo pisarno in konec 13.st. prevladuje tip bolj nizke in široke pisave, se pa že začne tudi počasi dvigovati, črke postajajo ožje in višje.). Istočasno obstaja v posameznih deželah več različnih stilov. Kasneje se ne pazi več na lepoto, ker je količina produkcije močno narastla in so mnenja, da tisti, ki zna brati bo znal brati bo znal brati tudi takšne stvari. Tekom 14.st. se ta pisava precej individualizira, tudi če gre za latinščino. V Italiji in Dalmaciji se je gotica postopoma preobrazila v humanistiko, vendar pa je še vse do 17.st. obdržala nekatere gotske ostanke. V Nemčiji se je gotica intenzivno uporabljala in se neprestano preoblikovala in se postopoma utrdila, ko Guttenberg z njo tiskal prvo knjigo.

Tudi v knjižni gotici se je razvoj pisanja približeval kurzivi. Tej pisavi med teksturo in kurzivo pravimo BASTARDA (Francija, 14.st.). Zanj je značilna poudarjenost, ki kaže na počasnost pisanja. Iz Francije se je razširila v Anglijo in Nizozemsko in je bila priljubljena predvsem v nelatinskih jezikih. V 14. in 15.st. je prišlo do eksplozije podtipov gotice. Neogotske pisave še dolga stoletja eksistirajo kot prave nacionalne pisave. Pri nas je za nemške tekste še naprej prevladovala gotica, za latinske in druge tekste pa se je uporabljala (uveljavila) HUMANISTIKA.

HUMANISTIKA

V humanizmu, ki se je pojavil v Italiji v 14. in 15.st., je bilo pomembno odkrivanje antike (ki so ga kombinirali s krščanstvom) in odkrivanja starih zapisov. Sovraštvo prvih humanistov do izumetničenih gotskih se je obrnilo v božje čaščenje karolinških rokopisov in s tem karolinške minuskule iz 11. in 12.st. Vendar pa so se zmotili, ker so mislili, da so v tej pisavi pisali klasični pisci, kot so Cicero, Salust, Cezar, Vergil... takrat še ni bilo periodizacije oz. klasifikacije pisav. Všeč jim je bila predvsem skladnost in lepota pisave in so jo oponašali do te mere, da je danes včasih težko razlikovati karolinški kodeks od tistega, ki je pisan v humanistiki. Prvi znaki nove pisave so se kazali pri italijanskih piscih v 14.st. → posebnosti se pojavijo pri Petrarci, Boccaciu in Danteju. Je edina pisava za katero vemo, kdo jo je iznašel in je bila takrat edina umetna pisava. Začetniki reforme so bili humanisti Niccolini, Bracciolini, Traversari, središče so bile Firenze. Colutio Salutati in Bracelini sta z recepcijo karolinške minuskule začrtala novo smer v razvoju latinice. To pisavo iz 14.st. imenujemo predhumanistika. Humanistično gibanje je zajelo tudi dvorce plemičev, kardinalov in celo sam papeški dvor. Z opremo kodeksov se ne varčuje, razkošne iluminacije. Humanistika se deli:

- 1) knjižna: predhumanistika je sicer že pisava s pretežno humanističnimi elementi, vendar še vplivi unciale in kapitale. V 15.st. pride do mešanice med gotico in humanistiko –

gotikoantiqa-zelo priljubljena v Nemčiji in pri tiskanju (iz gotice obdrži črtico nad I, nizki t, dolgi in kroglji s). Najstarejši rokopis iz 1408, napisal ga je Salutati. V pisanje uvedel že skoraj pozabljene kratice (dolgi zaključni s, ...). Dodal je nekaj posebnosti. Ker je bil Bracolini pisar v papeški pisarne, je s svojim pisanjem hitro razširil svoje pisanje po Evropi. Kasneje je postal pisar Firenc in v novo pisavo prepisoval odkrite antične tekste. V 15.st. je bila ta pisava razširjena predvsem v Italiji. Za naslove se uporablja kvadratna kapitala. Kasneje se je začela uporabljati mešanica med novo pisavo in gotico → gotica antique. Ta je hitro izpodrinila bastardo. Razlike s 11.st.: h ima zgoraj ozko pentljo, t ima široko, krivo črto, r je zgoraj širok, nad I je ločevalna črtica, l ima pentljico, okrašenih inicial pri karolinški minuskuli ni.

- 2) Kurzivna humanistika je iznajdba Niccolinija(+1437). Začel je pisati humanistično minuskulo v bolj kurzivnem načinu. Bil je utemeljitelj kaligrafske šole in je imel veliko zbirko antičnih rokopisov. Pisavi je dal značilnosti, ki se kasneje pojavijo tudi pri drugih pisarjih. Pisal je črke nagnjene na desno za hitrejše pisanje. Ta tip se je hitro razvil in dobi včasih svoje črke. Po tej začetni kurzivi je že v 15.st. nastala v Firencah cancelaresca (pisarniška pisava), ki se je delila v: formatela (bolj počasna) in correnta (bolj tekoča, bolj kurzivna); zelo hitro se je razširila zunaj Italije, v poslovnem in privatnem življenju.

NOVOVEŠKE PISAVE

Pisave so precej drugačne, zapisi so večinoma datirani, falsifikati ne igrajo velike vloge, večje težave so velika individualnost in regionalnost pisav.

- 1) pisave iz humanistike
- 2) pisave iz gotice

Kateri tip pisave bodo uporabljali je odvisno od dežele (slovani, romani – hum., germani – gotica). Zaradi te raznolikosti je težko generalno taktizirati razvoj pisav, zato ni več paleografija novega veka, ampak samo pisave novega veka, ki temelji na branju. Te pisave so iznašli posebni pisarniški mojstri, ki so se ukvarjali z nastankom novih pisav in so izdajali priročnike in navodila. Ta umetna pravila so se širila samo v neki kulturni sredini zaradi drugačnega jezika, različnih navad. Nastanek nacionalnih pisav je bil v zvezi s potrebami. V Franciji nastane v 16.st. samo za potrebe finančnega poslovanja – finances; v Angliji v 15.st. cancelary hand samo v kraljevi pisarni, secretary hand za poseben sklop kraljeve uprave. Iznajdba tiska ukine dotedanjo dvojnost: kurzive se naprej razvijajo, knjižne pisave samo še v kaligrafiji, ker jo je tisk izpodrinil. Tisk je edina pisava za knjige in je bolj konzervativen in tipi črk ostajajo dalj časa isti kot v kurzivi, ki se

je stalno spreminjala.

HUMANISTIČNE PISAVE V NOVEM VEKU

V vsej Evropi poskus poenotenja vseh pisav (po l.1500), vendar relativne enotnosti značilne za karolinško dobo ni bilo več. To ji je uspelo zgolj pri tisku in s šolanimi uradiki, predvsem pri latinskih tekstih. Poleg pa so se ohranile tudi gotske variante. Po 1500 se je razširila tudi zunaj Italije in se obdržala tudi drugje. To sobivanje dveh pisav (hum+got) se je ohranilo dolgo časa tudi pri nas. Pisava humanistov se je izoblikovala konec 15.st. v t.i. antično pisavo (antiqua), ki je prešla v tisk. Glavno področje je bilo tiskanje učbenikov (znanstveni tisk, ki se je hitro širil po vsej Evropi.). Osnova iz karolinške minuskule z nekaterimi manjšimi spremembami (črtica na I), za naslove kvadratna kapitla.Majhne črke pod vplivom gotice. Zelo zapletena pisava zaradi okrajšav. Poleg tiska se je zasedrala tudi v pisavah za listine. Najprej v papeški pisarni, potem tudi v drugih kraljevih pisarnah (vdor antitue v pisarniško kurzivno pisavo). Kurzivna humanistika ni mogla izpodrinuti gotice v nemških tekstih (na področju S od Alp - humanistična kurziva postala vodilna pisava za vse nenemške tekste), razen v romanskih deželah. Pribljubljen je bila tam, kjer je latinščina še vedno ostala uradni jezik. Največ zaslug imajo humanisti, ki so si dopisovali po vsej Evropi. Hitro pa se je širila tudi s tiskom. V 18.st. je že skoraj takšna kot danes. Do konca renesanse se je cancelledka utrdila tudi zunaj Italije, pisava je postala bolj okrogla in umirjena. Canceralesca se je utrdila v 16.st. predvsem v S germanskih, angleških in slovanskih jezikih v novem veku, iz nje je kot najpomembnejši tip nastala round hand v Angliji in ta je v 19.st. vplivala na nastanek današnje moderne pisave. Canceraleska je v različnih jezikih dobila različne nazive, gre pa za isti tip pisave.

Pisava je cancellesca; pojavlja se več kratic, ligatura ET, na koncu besed so oznake za manjkajoči RUM, pogosta je črka AE, S je dolgi, črka U ima pogosto kljukico, I ima skoraj vedno piko, G je podoben Q, Y ima v novem veku skoraj vedno nad seboj dve piki. Črke, ki gredo navzdol imajo široke poteze, visoke črke pa imajo zgoraj odebeljene podaljške.

Canceralesca se uporablja tudi v drugih jezikih preko prehodnih stopenj.

NOVOVEŠKE NOVOGOTSKE PISAVE

Protestantje so na nemškem odklanjali humanistiko, ker so jo imeli za pisavo katoliške cerkve, vendar tudi njihova tekstura pa zaradi zapletenosti, ni mogla preživeti. Ljudje so času množičnega tiskanja želeli preprostejšo pisavo Tako nastane t.i. švabarska pisava. Ta je bila brez posebnih

okrasov (brez zank, lomljenja, pomožnih črtic), priljubljena na propagandnem tisku. Razvila se je direktno iz fakture, je pa bolj okrogla, bolj mehka in s tem tudi lažje berljiva. Faktura (oz. zadnja stopnja gotske knjižne pisave) se ohrani kot rokopisna pisava diplom, dragocenih knjig 19.st. do 20.st. v AO monarhiji. Pisarniške pisave so postale pogoste.

V 16.st. so se oblikovale nacionalne kurzivne pisave v (Z Evropi) Franciji, Nizozemskem, Angliji, Španiji. Na Nemškem so v 1.pol.16.st. vse kurzivne pisave izhajale iz poznogotske kurzive ali tiskane pisave (švabarske) – poslovna ali pisarniška ali kurentna pisava. Črke so velike in lomljene in nagnjene levo → poslovna oz. pisarniška oz. korentna (kurzivna) pisava.

V tem času je v Nemčiji vladala nekaka renesansa. Pisava nasploh je izgubljala stare gotske značilnosti, črke gredo bolj v širino, so bolj okrogle, bolj kurzivne. Nagnjenost je izrazita v desno, ni več lomljenih črk.

V začetku 16.st. se je najprej oblikovala počasna polkurzivna pisava, okrogla, široka, še vedno lomljena, z ?? elementi. Končna stebila so včasih podvojena, črke pa so bile še vedno povezane med seboj.

Ta pisava se je v 2.pol. 16.st. razvila v bolj široko prijetno pisavo. Črke so že bile bolj zaokrožene, črke v srednjih delih manjše, pisava postane pokončna ali desno nagnjena → renesančna kurziva. Zanj je značilna okrašenost s pentljami. Okrašene so tudi začetnice stavkov.

V 17.st. se je pisava odlikovala po zavojih, okrašenosti. Medtem nastane tudi druga varianta te baročne pisave, ki je bolj preprosta. Nasplošno je zgled baročne pisave nagnjenost v desno. V drugi pol.17.st. je postal srednji del črk spet nekoliko večji. Dolge črke so spet nekoliko krajše. Visoke črke so dobile pentlje, preglasi so nad a,o,u v obliki dveh črtic in prav tako ima y dve pikici. Na u je še vedno črtica. V 17.st. se dokončno ločita u in v, glede na izgovorjavo. Velike črke so promer baročnega okrajševanja. Od 18. In 19.st. so bolj normirane črke, medtem ko v tem času doživi samosvojost vrhunec. Zadnja faza se začne ok. začetka 18.st. z razsvetljenstvom. Sredi 18.st. industrializacija, poveča se število spisov, obračunov in to povečano opismenjevanje povzroči nastanek novih oblik pisav. V 18.st. dva tipa:

- 1) podoben kot v 17.st., pisalo se je hitreje, nagnjenost v desno, ni kaligrafskih pravil, konec 18.st se uveljavi ostro, jekleno pero
- 2) neogotski – enostavnost.

Konec 18.st. v Evropi vpliv angleške okrogle pisave (osnova ji je humanistika). Angleška okrogla pisava (humanistična pisava): iz 17., 18.st., pisali hkrati še v derivatih gotice (državniške zadeve). V 18.st. vpliva na pisavo v Franciji, kasneje pa na nemško in na koncu na slovensko pisavo. Iz nje

se je razvila dan. latinična pisava, ki je poenostavljena okrogla pisava.

V Nemčiji in Avstriji se je neogotska pisava uveljavila šele v zadnji tretini 19.st. Sicer pa se je od 2.pol.18.st. začela uporabljati antiqua tudi za nemške tekste. Ta proces pospešijo napoleonske vojne, birokracija, obvezno šolstvo. Vse zahteve z vse večjim opismenjevanjem so šle v preprosto pisanje, uporaba jeklenega peresa, nalivnega peresa, svinčnika je omogočila ta prehod – enoten duktus, brez pomakanja v črnilo. Značilnost je nagnjenost črk na desno, zoženost črk, dolgi podaljški, večji razmik vrst. V 20.st. pride na nem. prostoru do nasprotij med zagovorniki gotske in hum (ang.) pisave. Tik pred 1.w.w nastane normalni alfabet, ki se je naslonil na renesančno humanistično pisavo. V gotici se piše samo še nemško. Januarja 1941 je Hitler z odlokom prepovedal to nemško pisavo, češ da je to judovska pisava, ki so jo vsilili Nemcem in antiqua naj bi bila normalna. Razlogi pa so bili: pisava je postala zunaj Nemčije neberljiva, zato so imeli založniki in častnikarji probleme. Prehod na to novo pisavo se prične takoj, medtem ko je stara švabarska pisava ostala še nekaj časa v rabi za svečane napise, stampiljke, ulične izveske... Za šole je bila predvidena normalna pisava in tako pride v Evropo po letu 700 spet do poenotenja pisave.

KAROLINŠKA MINUSKULA

V prvem obdobju karolinške minuskule

Primer 32: prepis listine, karolinška minuskula; po letu 800, zelo pokončna pisava, črke so izolirane, dvojne oblike istih črk (opomba 46), vse črke so na osnovni liniji, pod so črke g, r

Primer 33: l.804, minuskula (elementi pred??? minuskule in merovingike – precej konzervativna pisava)

a → (opomba 47) d v dveh oblikah (uncialni in minuskulni) n → uncialna oblika

Primer 34: začetek 9.st., dolgi I-ji

Primer 35: 9.st., vizigotski ???, veliko okrajšav (pravniški tekst)

V drugem

Primer 35 b): konec 9.st., odebeline zgoraj, črka a je minuskulna, več je kratic (odraz degeneracije pisave)

Primer 36: 10.st., trikotni nastavki, M gre desno, A je minuskulen, uncialne črke na začetku

Primer 38: prva stran freisinških, brižinskih spomenikov, jezik ni latinščina, saj se pojavlja črka CH, pisava ni pravilna (dekadenca kulture). Pojavlja se črka Z. V tej pisavi ni okrajšav → zaradi jezika, ki ni latinščina. To je značilno še v 12.st. za nemščino, francoščino, šele kasneje pride do ??? o okrajševanju.

Tretje obdobje

Primer 39: 11.st., karolinška minuskula (tipična za to stoletje), trikotni zaključki, zaključni s, ligature st in ct,

i→ ur→ inter(?)→ non→ ae→ (opomba 60)

Primer 40 a): zadnja četrtina 11.st., bolj ostra, bolj špičasta, lomljena varianta, več je kratic (bolj stara pisava, bolj je okrajšana)

Primer 41: sreda 11.st., tradicijska knjiga Passanske škofije, dva zapisa, ki se ločita po pisavi (približno isti čas). Precej je germanskih imen (nekoliko nenavadna),

- (opomba 61) - W - N ali NN (namesto imen, pogosto v t.i. mandatih),
ločevanje u in v, (opomba 62) ← qi

Do konca 12.st. so ta dejanja še ustna (priče (zaradi sporov) umrejo) → pečat (začnejo zapisovat npr. različne transakcije). V 12.st. je karolinška minuskula dosegla svoj vrh (okrajševanje z začetnimi uncialnimi črkami, A vrhovi).

Četrto obdobje

Primer 40 b): več je okrajšav, črke so že ostre, znaki za deljenje (interpunkcija je bolj razvita)

Primer 42: iz l.1163, novost: (opomba 65) – zaključni in, vse črke imajo neke zaključke, cit→
sibi→ c-us→ (opomba 66) set→ S;

Primer 43: konec 1214, prehod v gotico, črke so zelo ostre, veliko je okraskov, ki otežujejo branje, v tistem času pa so ga olajševali: npr →n (opomba 67) (serifi =zaključki); časopisi jih imajo vedno, lažje, hitrejše branje. Veliko je kratic, sicer so klasične. Črke so ostre, so pa tudi že lomljene (okrogline).

r→ (opomba 68), s je visoka in še okrogla, precej je majuskulnih črk npr. črka N (12.st.)

Diplomatska minuskula

Primer 44: leta 882, listina kralja Kudvika III., loči se od knjižnih sočasnih pisav, malo je okrajšav in ligatur, črke niso več merovinške, ampak iz karolinške minuskule. Ohrani se odprti A. Črke so

visoke, dvonadstropne – ostanek prejšnjih pisav. Haste (visoke črke) imajo pentlje (9.-11.st. →)ET, Q, G. Okrajševalna znamenja (črtice) postajajo pentljice.

Primer 45: listina cesarja Otta II. (začetek vladanja) za bavarskega vojvodo. Je še nekoliko dopolnjena. A je poluncialen, celo minuskulna ni več odprta. Ima pentlje, haste so zgoraj zavite v desno. Cesarska pisarna – je bolj konzervativna.

Primer 46: l. 1053, Henrik III., v sredi 11.st. so precejšnje spremembe → poenostavitve, približa se diplomatični minuskuli. Vezane črke so za osebna in krajevna imena (enaka velikost kot ostale črke). Še več je pentelj, okrajševalna znamenja za m, u in r. Črke so zelo okrajšane, več je kratic. Odprti a je ponovno prisoten.

modo → m^o mus → (opomba 69)

Primer 46: iz l. 1053. Sreda 11.st. je prinesla v cesarsko pisarno pozitivne spremembe. V tem času so leonclerji(?) cesarske pisarne poenostavili pisavo in jo približali diplomatični minuskuli. Še več je pentelj in okrajševalnih znamenj. A je odprt. V skladu z razvojem pisave je več kratic npr. FRM → frotrum

Primer 52: iz l.1282, gotica 13.st. že z znaki oz. napovedjo . Na D so okrasne črtice. Pojavijo se znaki za nove stavke. Drugi I je v gotici zelo dolg in gre pod črto. (ločijo T od t, eno C drugo T).

Primer 54: ta gotica je izjemno pravilna, gre pa bolj za luksuzen primer iz 14.st. Več je tipov enain iste črke npr. R, črka I ima tanke črtice zelo poševne. Vse črke so na liniji, razen črke h, ki gre pod linijo in dolgega I. Črke, zlasti okrogle (o, b, p) ena poleg druge dajo videz verige.

Primer 47: l.1139, diplomatična majuskula, lahka berljivost, ki pa jo otežujejo okraski v hastah. Pentlje so kot okrajševalna znamenja. Razvidna je uporaba majuskulnih črk za pisanje imen.

Primer 48: listina iz l.1138 iz pisarne Friderika I. Barbarose za samostan Rajhenberg, ki je bil prejemnik. V tej listini so črke nekoliko drugačne. Pentlje so bolj enostavne. Kažejo se vplivi knjižne pisave (v tem skriptoriju so prepisovali knjige). Podaljšane črke v prvi vrstici so v 12.st. pravilo, postajajo slabo čitljive. Včasih se papir postavi pod kotom, da se lažje bere. Kljub okrajšanemu tekstu gre za klasičen tekst. Okrajševalne pentlje ob koncu besede se črke drži in ni okrajšava.

Primer 49 a): l.1219, pozna diplomatična minuskula. To je čas, ko je gotica izpodrinila minuskulo. Gre za cesarsko listino, tekst pa ni tako svečan. Je hitro pisana. Poudarjeno je cesarjevo ime. Gre za mešanico med kurzivno gotico in diplomatično minuskulo. Veliko je okrajšav, vendar je pisava kljub temu berljiva. Okrajševalna znamenja so bolj enostavna npr. d → (opomba 74), pisan v

eni potezi. Ostale črke so enostavne, posebnost pa sta še črki s in f . (opomba 75)

GOTICA

Začetni primer gotice, l.1191: črke niso tako lomljene kot kasneje. Okrogline so vsaj enkrat lomljene. S je še malo okrogel. Črke so pokončne. Črke s hastami imajo lopataste odebelitve. Med debelimi pokončnimi in tankimi potezami – te tanke poteze povezujejo črke znotraj besede.

l.1240: že bolj masiva pisava, črka I ima črtico. je še bolj konzervativna. S je okrogel, lomljenost ni klasična.

latinski tekst, dosti okrajšav, črki C in T se ločita (T ima zgornji del raven). Črka G se približuje današnji.

Zaradi novih jezikov se pojavi črk

Primer 57: c → t → quatenus → QT (opomba 72)

Primer 58: l. 1248, okrajšave, dvonadstropni a, q in g bolj ločljivi, pri fin s ni več pentelj, sta bolj enostavna, prav tako p → lažje berljivo

Primer 59 b): kraljevska listina, okrašena, stilizirana. Na prvi pogled je podobna knjižni pisavi, vendar je kurzivna. Viden je vpliv Italije na formuliranje kurzivne gotice (zadnja nepopolna vrstica se razširi do desnega roba. I ima pogosto ločevalno znamenje, uporabljajo se referenčne točke za manjkajoče ime. R gre pod črto (kot pri knjižni P), C je bolj okrogla, a je minuskulna, dvonadstropna in ne poluncialna.

Primer 60 a): ista pisava, isti kraj, bolj kurzivna in manj svečana pisava, v osnovi so črke enake, zračne linije pri S in P. L.1290

Primer 61: v nemščini (1. Primer), manj je okrajšav, ne gre za kraljevsko pisarno, pisava je hitra in nepravilna. Uporablja se W, črtice nad samoglasniki (UE, OE), manj kratic, manjši m, n, ter er.

Primer 62: ne beremo, L.1295, darovnica. Podobna je knjižni pisavi 13.st., vendar gre za lepšo gotsko kurzivo. Elementi gotske knjižne pisave (začetnice krajev imen,... in podobnost črk – prestopajo 2 linijske črte). Je precej okrajšana

Primer 64: je listina iz l. 1298. Kurzivna gotica s knjižnimi elementi (M – spredaj zaključen s krogom). Več je oblik ena in iste črke (npr. O je uncialni ali gotski). G in Q si nista več podobna. Če sta I in J skupaj, ima I piko. k → (opomba 73)

Primer 63: iz l.1362, zelo okrajšana, hitro pisana listina, od knjižne pisave so ostale samo začetnice, bolj enostavne oblike.

Primer 72 b): zadolžnica iz kraljevske pisarne, pisava je zelo kurzivna – nemška kurentna pisava. To je značilna pisava za kasneje – do 16. st.

Primer 73: l.1515, srednjeveška gotica. Gre za pomembnejšo listino, lepša pisava, zapis o nekem pravnem dejanju (ima trajno moč). Veliko je okraskov nad črkami. Začetnice stavnov so poudarjene. Črke so bolj narazen kot prej in si niso tako podobne.